

ELŐSZÓ

A tisztelt Olvasó ebben a könyvben a rábaközi Mihályinak a tájszavait, földrajzi neveit (hely- és falurészneveit, utcaneveit, dűlőneveit, vízneveit), illetőleg család- és keresztnéveit, valamint háziállatneveit találja, maiakat és korábbiakat adatolhatókat egyaránt.

A szó és a név egyaránt lexikai elem, így egy kötetben való közlésük természetes, egyszersmind célravezető is. A könyv legerjedelmesebb része a tájszótár. A tulajdonnevek azonban nem a tájszótárnak a szócikkeiben megjelenő kiegészítő, hanem a könyv önálló leírási keretben s fejezetekben megjelenő önálló részei. A szavakból összeállt állandósult szókapcsolatok, a frazémák, tehát a táji közmondások, szólások, szóláshasonlatok, szójárások is figyelemre méltó emlékkövei lehetnek a közösség életének. Nem ok nélkül emlegetik „megkövült művelődéstörténeti emlékek”-ként őket. A mihályi frazémákat Állandó szókapcsolatok a rábaközi Mihályiban című kötetemben (első kiadása 1989-ben, a második 2022-ben jelent meg) már korábban leírtam, olvashatók, itt tehát – kevés kivételt nem tekintve – nem közlöm őket.

Ami a tulajdonneveket illeti: Mihályiból az első helynév (Mihályi megnevezése) és ötvenkét mihályi személynév már 1198-ból adatolható. Tehát már az Árpád-korból, amikor még csak egyelemű névadás volt a magyar nyelvű közösségben, amikor családnevek még nem is voltak. Az egyházi anyakönyvvezetés megindulása s a matrikulák megőrzése pedig azt tette lehetővé, hogy Mihályiból 1706-tól római katolikus, 1707-től pedig (az artikuláris Vadosfán őrzött anyakönyvekből adatolható) evangélikus személynévekről is pontos tudomásunk van. Sőt az utóbbiak feldolgozása is rendelkezésre áll Varga Józsefné Horváth Máriának köszönhetően. A friss személynévi adatokat a Mihályi Önkormányzattól kapott 2017. évi hivatalos névlistából vettem. A földrajzi nevekre vonatkozó múltbeli adatokat történeti forrásokból merítettem, a mai dűlő- és utcanevekre, valamint a falurészek elnevezéseire többnyire friss gyűjtéssel tettem szert (nagy részüket gyermekkoromtól fogva ismerem). De a tájszavak tekintetében sem állunk rosszul, jóllehet jóval későbből adatolhatók csupán: a 19. század végének (1889-től olvasható) Nyelvőr-közléseire és Zsirai Miklósnak 1913-ban a Magyar Nyelvben megjelent hosszabb mihályi tájszóközlésére gondolok.

A könyv tudományos céllal íródott. Annak tudatában, amit Gombocz Zoltán Kosztolányinak adott egyik interjújában is megfogalmazott 1921-ben: a nyelvi adat sosem öncél, tehát nem önmagában és önmagáért fontos. Hanem azért, mert a szó és a név is túlmutat önmagán, kifejez valamit, utal valamire. Másként fogalmazva: a tájszó több oldalú információ-hordozó nyelvi adat. S a kutatót éppen ez izgatja: mi van a puszta adatokon túl, mi állapítható meg révükön, s milyen – nyelvészeti és néprajzi, művelődéstörténeti és egyéb – következtetések vonhatók le belőlük. A tájszótár feladata éppen ezért az, hogy ezeknek az információknak lehetőség szerint széles skáláját kibontsa, s mindenki számára elérhetővé tegye. Ily módon az ebben a könyvben található nyelvi

korpusz adatai is későbbi kutatások ösztönzői, tudnivalók és információk forrásai lehetnek. Természetesen a **nem nyelvész olvasó** is megtalálhatja a maga számítását, ha például a tájszótári részben a lexikográfiai minősítéseken és jeleken egyszerűen átsiklik – ha az ezek közvetítette tudnivalók történetesen nem érdeklik.

A könyv központi részét az új mihályi tájszótár alkotja, amely 19–21. századi, írásban, nyomtatásban és hangfelvételeken, számomra elérhető forrásokban rögzített **mihályi tájszavaknak lexikográfiai minősítésekkel ellátott, betűrendbe szedett gyűjteménye**. Tájszavaknak olyan – a szótárral elérhetővé, hozzáférhetővé tett – tára, amely a kihaltaktól a visszaszorultakon és visszaszorulókon át a ma általános használatú, illetőleg a napjainkban új tájszavakig ad számot a mihályi tájszókészletről. Éspedig úgy, hogy a tájszavak a forrásuknak-adatolhatóságuknak megfelelő évszámot kapnak (pl. 1889, 1913 vagy éppen 2021). Mind a tájszavak, mind a nevek esetében nemcsak mai és múltbeli adatokat, hanem részben az eredetre utaló rövid megjegyzéseket, valamint – különös tekintettel a tipikusan rábaközi tájszavakra – eredetmagyarázatokat (l. például *észér, hásmálódik, hasmánt, trák*) is közlök. A német (bajor–osztrák) eredetű mihályi tájszavak eredetét teljességre törekedve vizsgáltam, mert a Monarchia idejére visszanyúló, többretegű magyar–osztrák kapcsolatok mihályi lexikai lenyomatainak a közlésével és eredetmagyarázatával fontos művelődéstörténeti forrást biztosíthatunk az érdeklődők, laikusok és kutatók számára egyaránt. A címben jelzett („Múlt és jelen”) első szava tehát a történeti adatok közlésére és az eredetmagyarázatokra utal. A személynevek esetében a történetiséget a múltbeli család- és keresztnévek időrendi sorrendben való közlése és a régebbi mihályi családnevek eredetének külön alfejezetben olvasható magyarázata biztosítja. A „jelen” pedig arra vonatkozik, hogy az alaki tájszavak kivételével **mindegyik önálló címszóként szereplő szó minősítve van a 2016–2021 közötti nyelvállapot szerint**, éspedig 70–80 év közötti, kiválasztott tősgyökeres mihályi adatközlőimnek az anyanyelvjárási szó- és tárgyismerete alapján. Ez vonatkozik a földrajzi nevekre is.

*

A nyelvjárási beszélők nem csak tájszavakat, hanem nagyjából a köznyelvi szavakkal megegyező szavakat használnak. A köznyelvben nem használatos szavak tartományát nem sok kivételt nem tekintve a földműveléssel, állattartással és a kapcsolódó falusi életmóddal összefüggő, a mezőgazdasággal és a háztartással kapcsolatos tájszavak és a köznyelvi szavak táji jelentései teszik ki. Ezek, tehát a tájszavak összesítve több ezer szót tesznek ki, a legtöbbet pedig a hangalakiai, a hagyományosan alakinak nevezettek.

A tartalomnak megfelelően két részre oszlik a könyv. Az első, a terjedelmesebb rész a tájszótár, amelyhez a fogalmi (szemasziológiai) szólista, illetőleg a szótár használatát, adatainak elemzését elősegítő betűrendes szólisták csatlakoznak. A második a tulajdonnévi rész, s ez sorrendben a földrajzi nevekből, a személy- és családnevekből, valamint az állatnevekből áll.

*

Közhely, hogy teljes szinkrón tájszótár – miként köznyelvi sem – nincs és nem is lehet. Nem hangzik el ugyanis adott időszak spontán beszédében az adott közösség minden szava. De ha el is hangoznék, eleve lehetetlen volna minden potenciális adatközlő nyelvhasználatát nyomon követni, följegyzésükre, rögzítésükre nem is gondolva. Nem teljes

tehát ez a tájszótár sem. „A szótár csak kagyló [...], a nyelv azonban a tenger” – írta költői túlzással Kosztolányi, de érzékletesen kifejezve, hogy nincs olyan szótár, amely bármely nyelv teljes szókészletét tartalmazhatná. A tájszavak a szókészlet egy részét, mégpedig – a köznyelvi szókészlethez képest – kisebbik részét alkotják. Ha azonban volna minden létező magyar tájszót tartalmazó szótársorozatunk, az bizony sokkal több kötetből állna, mint amennyiből az Új magyar tájszótár áll a maga öt testes kötetével. A szókészlet sajátos rendszert, hálózatot alkot, amelynek tagjai között mind jelentéstan-stilisztikai, mind szófaj- és alaktani értelemben meghatározott összefüggés van. Erről a hálózatról, a szómezőkről (vö. az alább közölt Herder-idézetet) – a lexikográfiai keretek között lehetséges módon – egyrészt a jelentéstani (tartalmi) kiindulású, azaz szemasziológiai szólistával, másrészt a szócikkekben gyakran közölt és a szócikkek közötti utalásokkal törekedtem megkönnyíteni a hozzáférést.

A jelen szótár nem tartalmazza a teljes mihályi tájszóanyagot. Egyrészt, mert a gyűjtést nem befejeztem, csupán lezártam. Másrészt, mert az alaki tájszavak (ez a legszámosabb tájszói kategória) csak erősen megrostálva jutottak szóhoz. Nem vettem föl továbbá a származékszavak jelentős részét sem (számos tájszónak vannak származékai: az igék például az *-ás/-és* képzőt elvileg mind fölvehetik), az igekötős igét is módjával. Harmadrészt azért, mert tudvalévő, hogy egyénenként s különösen az életkortól függően is vannak olykor bizony nagy eltérések a tájszóismeretben, minden mihályi ember kikérdezése viszont az ábrándok világába tartozott volna. Ez tetten érhető volt a gyűjtés során is. Törzsadatközlőim között is tapasztaltam ezt, különösen a nő : férfi, illetőleg az életkor vonatkozásában. Nyilvánvaló tehát, hogy a mihályi olvasók is találnak bőven olyan szavakat, amelyeket ők nem ismernek, s olyanokat is, amelyeket hiányolnak a szótárból. **Mi került végül is a szótárba?** Csak azok a forrásokból adatolható, Mihályiban egykor vagy napjainkban is használatos **szavak, amelyek a Magyar értelmező kéziszótár szerint nem minősülnek köznyelvi szavaknak.** (A „kissé népi” minősítés például azt jelenti, hogy „kissé nem köznyelvi”, ezért értelmezésem szerint ezeknek a szavaknak is helye van a tájszótárban.) Kivételesen vettem föl néhány olyan köznyelvi szót, amelyek „rég” minősítésűek, tehát amelyek többnyire már nem használatosak a köznyelvben, de Mihályiból adatolhatók.

*

A tájszavak gyűjtésében és szótárrá szerkesztésében követendő elveknek szolgálniuk kell azt a célt, hogy a lexikológia, a szemantika, az etimológia és a társtudományok (néprajz, művelődéstörténet, helytörténet) számára valóban használhatóvá, azaz hasznossá válhassanak. Ezért a következő elveket követtem: 1. Hiteles adatok és hiteles lexikográfiai minősítések közlése. 2. Következetesség a lexémák és jelentések köznyelvi : tájnyelvi (kontrasztív) elkülönítésében, a Magyar értelmező kéziszótárt (2003) tekintve alapnak. 3. Olyan hivatkozási rendszer kiépítése (utalószavakkal, vö.-vel indított, lásd-al jelölt utalásokkal), amelynek segítségével a tájszavak kölcsönös – azonos vagy hasonló jelentésbeli és alaki – összefüggéseinek a hálózatát legalább részben feltárhatom és az olvasónak közvetlenül elérhetővé tehetem. 4. Minden címszavas szót – följegyzése idejétől függetlenül – a 2016–2021 közötti (szinkrón) állapot szerinti minősítésekkel láttam el. 5. Törzsadatközlő csak tősgyökeres mihályi lehetett, akinek elsődleges nyelvvaltozata a mihályi nyelvjárás. 6. Az adatgyűjtést – a 19. század végének néhány adatát nem tekintve – nyelvészek végezték: Zsirai Miklós (magyar szakos mihályi egyetemi

hallgatóként), Végh József, Deme László, Balogh Lajos és jómagam (kezdetben egyetemistaként) hivatásos nyelvészek voltak, ill. azzá lettek.

*

A nyelvjárási beszélők a maguk sajátos társadalmi-kulturális tudásszövetében éltek és élnek. Szókészletük mutatja legnyilvánvalóbban, hogy mikor milyen volt az a szocio-kulturális hálózat, környezet, amely körülvette-körülveszi őket. A tájszókészlet vizsgálata ily módon kitűnően alkalmas arra, hogy megállapítsuk azt, amit Tamási Áron így fogalmazott meg: „A szavak olyanok, mint a hírnökök; mindazt a jót s rosszat elmondják, ami ott honol abban az országban, ahonnét jöttek.” Lőrincze Lajos szerint „a szótári címszó mögött az egykori ember, az egykori történelem elevenedik meg” (1989: 6). A tájszavak értékét egyebek mellett ez is adja.

A tájszavak vizsgálata jól mutatja tehát a – jelen esetben mihályi – közösség történelmi hagyományának a többnyire már csak a tájszókészletben tetten érhető továbbélését. Fény derül azonban a szókészlet változásának, a tájszavak visszaszorulásának s a köznyelvi szavak terjedésének az okaira és felgyorsult ütemére is. Tudvalévő, hogy a mai nyugdíjas nemzedék az utolsó, amelynek tagjai éltek még a hagyományos paraszti gazdálkodás idején, akiknek tehát közvetlen, a hétköznapiakból származó tapasztalata van az 1950-es, 1960-as évek mihályi mindennapjairól, viszonyairól, s az akkor használt mihályi szavakról is. Ha tehát valakiktől, akkor tőlük remélhető eredményes tájszógyűjtés. Az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat 2021. májusi közleményében tette közzé, hogy az ökológusok is támogatják a tájban élő, a tájjal együttélő, a természettel együttműködő emberek tudásának a feltárását. (A hírt számos újság átvette.) Sőt arról is olvashatunk a brit *Trends in Ecology and Evolution* című tudományos folyóiratban (2021), hogy a hagyományos ökológiai tudás, magyarán a népi természetismeret létfontosságú a biológiai sokféleség megőrzése szempontjából (gondoljunk például a régi gyümölcsfák és szőlőfajták megőrzésére és a gyümölcsnemesítésben – azaz a jövő érdekében – való felhasználására). A népi tudás a nyelvjárási szókészletben szavak, szójelentések és állandósult szókapcsolatok (frazológiaiák) formájában részben ma is hozzáférhető. Herder írta (1877/1967: 8): „A szavak nem jelek csupán, hanem egyszersmind hüvelyek is [...], amelyekben mi a gondolatokat látjuk [...], így én az egész nyelvet fogalmak felmérhetetlen országának, tárházának tekintem [...], amely [...] szemlélődésre nagyon is méltó különlegesség marad.” De másra is gondolhatunk, amikor a nyelvjárási szókészletről, a visszaszoruló, sőt kihaló tájszavaknak a gyűjtéséről esik szó. Illyés Gyula találó megfogalmazásában: *a szél kihívásaira a fa gyökereivel válaszol*. Más szavakkal: fontosak lehetnek a nyelvjárások s a tájszavak azért is, mert szűkebb pátriához kötő, a helyi identitást, a kisközösségeket erősítő és jelölő szerepük van, illetőleg lehet. Ám az, hogy mely közösségek, illetőleg kik élnek ezzel a lehetőséggel, az kizárólag rajtuk múlik.

*

A tájszavak az őket használók tudásának természetes, tehát szerves részei, egyszersmind a világról való tudásuknak a helyi sajátosságokat is kifejező hordozói. Ne lepődjünk meg tehát azon, hogy az identitásképződés részeként érzelmi viszony is kialakulhat a tájnyelv, a tájszó és ismerője, használója között! Három idézet következik: „Te vagy a

táj, hová szívem folyton epedve hazarándul: te kék, finom, fantasztikus Dunántul! Ha otthon kell, ha mese kell, feléd futok. Te vagy a dajka, kinek *tej-édes szavakat ad ajka*” (Babits Mihály). Kányádi Sándor, a neves erdélyi költő „*tájnyelvem édes tájszavai*”-t emlegette (s használta is verseiben). S egy idézet a jeles kolozsvári nyelvésztől: „Kalotaszeg számomra [...] a szűkebb szülőföld [...] *az otthon hangulatát, emlékeit meleg cipóként felidéző nyelvjárás*” (Péntek János). Én is így vagyok ezzel. Anyanyelvjárásomhoz fűző belső kapcsolatommal szorosan összefügg, hogy nyelvtudományi szempontból gyakran foglalkoztam szülőfalum nyelvjárásával. Ami pedig a Mihályiban 1963 óta kisebb-nagyobb intenzitással folyt tájszógyűjtéseimre és az új mihályi tájszótár szerkesztésére gondolva –, hogy a mihályi tájszavak bennem messze ringó gyermekkoromat, a természetközeli falusi világot, a rendszerető és szolidáris falusi emberek életét idézték és idézik föl. Elsősorban kiterjedt rokonságom tagjainak s számos mihályi ismerősömnek köszönhetem, hogy szülőfalum egykori élete színes változatosságának emlékezetében időzhetek ma is. Mihályi számomra a felejtethetetlen kibocsátó fészkek, egyszersmind pedig ösztönző forrás is. Így hát Sütő András szavait magaménak érezve idézhetem: „Boldog, ki másnak nem adósa – tartja a közmondás. Én boldog vagyok, hogy fölnevelő szüleimnek, szülőföldemnek örök adósa lehetek.” Legyen a jelen könyv adósságtörlesztésem egyik darabja!

Jeles néprajzosok írták már jó negyven évvel ezelőtt, hogy a parasztság körében való vizsgálódásainkban már „jórészt elvesztettük a közvetlen megfigyelés lehetőségét” (Hofer Tamás és Fél Edit 1977: 7). Én szerencsésnek tudhatom magam, hiszen a vizsgált közösséghez tartozásnak, a belülről való közvetlen megfigyelésnek a lehetősége nekem megadatott.

*

Könyvem tisztelgő főhajtás is kíván lenni mihályi eleink emléke előtt. Adatközlőimnek pedig köszönetem jele azért, hogy megosztották velem a mihályi szavakkal, nevekkal kapcsolatos tudásukat, bizonyosságát adva mindenkor való segítőkészségüknek és annak, milyen sok, falutörténeti szempontból is fontos, ezért megőrzendő ismeret birtokában vannak. Köszönöm nekik, hogy ismereteik közlésével lehetővé tették sok mihályi szó és a velük összefüggő tudnivalók megőrzését, ezzel pedig a jelen könyvnek a megszületését, a benne foglaltak közkinccsé tételét. (A nyelvjárási adatközlőkről szóló külön fejezet a Mellékletek című fejezetben olvasható.)

Mihályiban, 2021 decemberében.